

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ШАРОИТИДА ЎРМОН ВА МАНЗАРАЛИ ДАРАХТЛАРДА МЎЙЛОВДОР (CERAMBYCIDAE) ҲАШАРОТЛАР ТУРЛАРИНИНГ УЧРАШ ДАРАЖАСИ

Аннотация. Мақолада Тошкент вилояти шароитида ўрмон ва манзарали дарахтларда зарар келтирувчи мўйловдорлар турлари, биологик хусусиятлари ва уларнинг учраш даражаси келтирилган. Мўйловдорларнинг олтига тури учраши аниқланиб, улардан икки тури шаҳар мўйловдори ва жийда мўйловдорларидир. Энг кам учровчи мўйловдор турлари сифатида Наманган мўйловдори ва арча мўйловдорлари аниқланган.

Abstract: The article describes the types, biological properties and degradation of the humus in the forest and ornamental plants of the Tashkent region. There were six types of liver detected and found two types of urban fur and lipid ulcers. The nymphatic furrows and spruce fossils have been identified as the rare species of rare species.

Калит сўзлар. Ўрмон, зараркунанда, илдиш қирқарлар, мўйловдорлар, златкалар, узунбурунлар, қавариққанотлилар, тангачақанотлилар танатешарлар, ойнадорлар, пўстлоқхўр баргўровчилар, *Cerambycidae*.

Кириш. Ер юзида ўрмон худудлари ҳавони кислород билан таъминлашда аҳамияти катта ҳисобланади. Бу эса барча тирик организмларнинг яшаши учун асосий манбадир. Аммо йил сайин қисқариб бораётган ўрмон худудлари ер юзидаги экологик муҳитни ўзгартириб юбормоқда. Бундан ташқари ўрмон туризми сўнгги уч йилди икки мартаба қисқарган бўлса, ўрмондан хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, доривор ўсимликларни етиштириш кабилар ҳам қисқариб бормоқда (ФАО, 2018).

Ер юзи аҳолисининг 250 млн. дан ортиғи ўрмон худудларида истиқомат қилади. Бу миқдор Африка мамлакатларига 63 фоизни, Осиё мамлакатларида 34 фоизни ва Лотин Америкасига 3 фоизни ташкил этади (IFAD, 2016; Chomitz et al., 2007.). Аммо инсонлар истиқомат қиладиган ўрмон худудлари йилдан йилга камайиб бормоқда. Бу эса ўрмон ресурсларининг одамлар томонидан шиддат билан ўзлаштирилиши, экологик

муҳитнинг ёмонлашуви, турли зараркунанда ва касалликларнинг кўпайиши демакдир. Сўнгги йилларда бошқа зараркунандалар қатори сув танқис бўлган худудларда мўйловдорлар (*Cerambycidae*) кенг тарқалиб, ўсимлик оламига катта зарар етказмоқда. Бугунги кунда уларнинг 35 мингдан ортиқ тури учраб, дунёнинг турли худудларида кенг тарқалган (Monné M. L., 2009).

Ушбу зараркунанда турларидан Республикамизда ҳам 6 тури тарқалган ва ушбу турлар деярли барча худудларда учрайди. Зараркунандалар ўзининг узун мўйловлари билан ажралиб туради. Ушбу зараркунандаларнинг энг кўп тарқалган тури шаҳар мўйловдоридир (*Aeolesthes sarta* Solck.).

Тадқиқот объекти ва услублари. Республикамизнинг Тошкент вилояти шароитида 2016-2017 йилларда ўрмон ва манзарали дарахтларда мўйловдорларининг турлари ва уларнинг тарқалиш ареали тадқиқ этилди. Тадқиқотларда Бурчмулла ўрмон хўжалиги ва

Тошкент вилоятининг барча туманларидаги 1200 дан ортиқ

1-расм. Шаҳар мўйловдори. 1-эркаги, 2-урғочиси

зарарланган дарахт турлари ўрганилди. Тадқиқотларда Н. В. Бондаренко (1986), С. Н. Алимұхамедов ва бошқа олимларнинг (1978) ишидан, агро-токсикология тадқиқотларида эса К. А. Гар (1967), С. Н. Алимұхамедов, Ш. Т. Хўжаевлар (1991) услубий кўрсатмаларидан фойдаланилди.

Шаҳар мўйловдори - *Aeolesthes sarta* Solck. Шаҳар

1-жадвал. Тошкент вилояти шароитида мўйловдорларнинг (Cerambycidae) учраш даражаси (Тошкент вилояти, 2016-2017йй)

№	Мўйловдорлар турлари (Cerambycidae)	Учраш даражаси
1.	Шаҳар мўйловдори - <i>Aeolesthes sarta</i> Solck.	+++
2.	Туран мўйловдори - <i>Turanium pilosum</i> Relt.	++
3.	Жийда мўйловдори - <i>Xylotrechus grumi</i> Sem	+++
4.	Наманган мўйловдори - <i>Xelotrechus namangantnsys</i> Heyd.	+
5.	Арча мўйловдори - <i>Semanotus semenovi</i> Okun.	+
6.	Тут мўйловдори - <i>Nrichoborus campestris</i> Faid.	++

*изоҳ. +++-кўп, ++-ўрта, +-кам.

мўйловдори Ўзбекистондан ташқарида Марказий Осиёда ва Ҳиндистон, Покистон, Эрон ва Афғонистонда жуда кенг тарқалган. Полифаг бўлиб, тол, терак қайрағоч, чинор, грек ёнғоғи ҳамда мевали дарахтларда учрайди. Бу зараркунанда аҳоли яшайдиган жойдаги дарахтларнинг ашаддий зараркунандаси ҳисобланади.

Личинка овқатланиш даврида дарахт танасининг ичкари-сига кириб борадиган кенг йўл ҳосил қилади. Шу боис дарахт барвақт қуриydi ва қурилишга ишлатишга яроқсиз бўлиб, кучсиз шамолда ҳам синаб кетади.

Ушбу зараркунанданинг зарари 1951 йил олимлар томонидан тоғ олди зоналаридаги дарахтларда аниқланган. Зараркунанда шаҳар ҳудудларида кўп тарқалганлиги учун шаҳар мўйловдори деб номланган. Шаҳар мўйловдори ҳозирда деярли барча ҳудудларда, айниқса, аҳоли гавжум бўлган ҳудудларда кўпроқ учрамоқда. Зараркунанданинг ривожланиш даври яширин бўлади. Кичик ёшдаги қуртчалари ўзи озикланган дарахтда чуқур жойлашиб, қишлаб қолади.

Ҳашарот кундузи қуёш қизиши билан ўзи макон қилган дарахтнинг ичкарисига кириб кетади. Эркак ва урғочилари оталангандан сўнг бир-икки кунда тухум қўя бошлайди. Тухумларини доналаб дарахт таналарининг 2-3 метр баланд-

ликдаги ёрилган жойларига қўяди.

Туран мўйловдори – *Turanium pilosum* Relt. Бу ҳашарот Ўзбекистон, Тожикистон ва жанубий Қозоғистонда кенг тарқалган. Бу зараркунанда фақат водий эмас, балки денгиз сатҳидан 2500 метр баландликдаги ҳудудларда ҳам учрайди. Туран мўйловдори ҳаммахўр бўлиб, жумладан: тол, терак қайрағоч, тут, шафтоли, ўрик ва бошқа мевали ҳамда манзарали дарахтларга зарар етказади.

Наманган мўйловдори – *Xelotrechus namangantnsys* Heyd. Бу ҳашарот Марказий Осиёда кенг тарқалган бўлиб, асосан манзарали ва мевали дарахтлардан тол, терак, қайрағоч, жийда, олма, бодом кабиларга катта зарар келтиради. Тошкент вилоятининг Сирдарё билан чегара ҳудудларидаги жийдазорларда кўплаб учрайди. Зараркунанда личинкалик даврида зарарланган дарахт ичида қишлаб қолади. Личинкалари эрта баҳорда қўшимча озикланиб, ғумбакка айланади. Ғумбакка ўтишдан олдин личинкалари ўзининг озикланиш йўлини бекитиб кетади ва охирида бешикча ясаб ғумбакка айланади. Ғумбакдан қўнғизларнинг учиш даври май, июн ойларига тўғри келади (Будашкин Ю. И., 1987). Республикамиздан ташқари Тожикистон, Қирғизистон, Туркманистон ва Қозоғистоннинг Орол денгизидан то Хитой чегарасининг жанубий- шарқигача ва

Афғонистоннинг жанубий чегараларида ҳам учрайди.

Жийда мўйловдори – *Xylotrechus grumi* Sem. Бу офат Марказий Осиё мамлакатларида учрайди. Бу зараркунанда монофаг бўлиб, фақат жийдага зарар етказади. Мўйловдор билан зарарланган жийда дарахтида кўплаб қуриган шохлар бўлади.

Қўнғизи тўқ кулранг, катталиги 10 мм. Ҳашаротнинг қўнғизи қанотлари устида сариқ доғлари бор. Қишловдан чиққан қуртчалари қўшимча озикланиб қўнғизга айланади ва қўнғизларнинг учиши май ойининг охири июн ойининг бошларида кузатилади. Тухумдан чиққан қуртчалари жийда пўстлоғи тагида озикланади, кейинчалик эса улар дарахт танасини тешиб озикланади.

Арча мўйловдори – *Semanotus semenovi* Okun. Арча мўйловдори Ўзбекистоннинг арча ўсадиган тоғли ҳудудларида кенг тарқалган ва ўз номига садоқатли бўлиб фақат арчани зарарлайди. У физиологик томондан ҳолсизланган арчаларни хўш кўради, соғ арчаларга зарар етказмайди.

Қўнғизнинг катталиги 10-16 мм. бўлиб қора қўнғиррангда, бош ва кўкрак қисми танасига нисбатан тўқроқ, қанотлари қуёшда ялтиради, устки қисмида иккита сарғич доғи бор. Арча мўйловдори қўнғизлик ёки личинка ҳолида кесилган дарахтлар ковакларида ёки ўзи озикланган дарахт тана-

сида қишлаб қолади. Қўнғизлари кам ҳаракат бўлиб, улар деярли озиқланмайди. Қишловдан чиқиши билан қўшимча озиқланиб ғумбакка айланади.

Тут мўйловдори – *Nrichoborus campestris* Faid. Бу офат Марказий Осиё мамлакатларидан ташқари Қозоғистонда, Россиянинг Узоқ Шарқ ҳудудларида учрайди ҳамда тут дарахтининг шохлари ва тана-

сини зарарлайди, тутдан бошқа ёввойи ва маданий олма дарахтларини тол ва қоғоз дарахтларига қирон келтиради.

Хулоса. Тошкент вилояти шароитида 6 турдаги мўйловдорлар учрайди. Шаҳар мўйловдори – *Aeolesthes sarta* Solck., туран мўйловдори – *Turanium pilosum* Relt., жийда мўйловдори – *Xylotrechus grumi* Sem., Наманган мўйловдори –

Xelotrechus namangantnsys Heyd., арча мўйловдори – *Semanotus semenovi* Okun., тут мўйловдори – *Nrichoborus campestris* Faid. кабилардир. Ушбу турлардан энг кўп учровчилар сифатида шаҳар мўйловдори ва жийда мўйловдорларидир.

У. Машарипов, Ш. Эсонбаев, Ж. Яҳёев, ТошДАУ

Адабиётлар:

1. ФАО. 2018. *Состояние лесов Мира*. ISBN 978-92-5-130722-9 © .
2. IFAD. 2016. *Rural Development Report 2016: Fostering inclusive rural transformation*. International Fund for Agricultural Development, Rome.
3. Chomitz, K. M., Buys, P., de Luca, G., Thomas, T. S., & WertzKanounnikoff, S. 2007. Overview: At loggerheads? Agricultural expansion, poverty reduction, and environment in the tropical forests. The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank: Washington, DC. Available at <http://siteresources.worldbank.org/INTTROPICALFOREST>.
4. Monné, M. L. ; M. A. Monné & J. R. M. Mermudes. 2009. *Inventário das espécies de Cerambycinae (Insecta. Coleoptera, Cerambycidae) do Parque Nacional do Itatiaia, RJ, Brasil*. Biota Neotropica 9: 1–30.
5. Эсанбаев Ш. *Городской усач*. Ташкент. Изд. Фан. 1994. С 57-60.
6. Будашкин Ю. И. Чешуекрылые Карадагского заповедника. Собр. «Флора и фауна заповедников в Сред. Азия М.,» 1987 с. 32-62

КАНОП – МЎЪЖИЗАВИЙ ЭКИН

Каноп (*Hibiscus cannabinus* L.) гулхайридошлар оиласига мансуб бўлган бир йиллик ўсимлик ҳисобланади. У ёввойи ҳолда Жанубий Африкада учрайди. Унинг ватани Ҳиндистон ва Жанубий Африка ҳисобланиб, кўпроқ Ҳиндистон, Эрон, Хитой, Ява ва Суматра оролларида, Америка, Бразилия, Куба, Эрон ва бошқа давлатларда экилади. Каноп экини 1915-1916 йилларда Шимолий Кавказ ва Туркистон нав синаш станциясида тажриба сифатида экиб ўрганила бошланган. Ўзбекистонда 1927 йилдан бошлаб экилиб келинади. Каноп экини ҳозирги вақтда Қирғизистон ва Шимолий Кавказда экилиб, уни етиштириш Республикамизда 17 йиллик танаффусдан кейин яна йўлга қўйилмоқда.

Каноп поясида 17-18 фоиз тўқишга яроқли пишиқ, тиниқ рангсиз, лекин дағал тола бўлади. Толасидан турли қоплар, арқонлар, гиламлар тўқишда, маиший ва уй жиҳозларига қоплама бўлувчи газмоллар, қалин, ингичка боғлаш учун ишлатиладиган иплар ва бошқалар тайёрлашда фойдаланилади. Каноп уруғида 18-20% мой бўлиб, уни техник мой, лак-бўёқ, терини

қайта ишлаш, совун тайёрлашда ишлатилади, кунжара, шулхаси чорвага ем сифатида асқотади.

Шунингдек, каноп экиннинг дастлабки чиқиндисидан қурилиш плиталари, гидролиз саноатида эса пектин, спирт, фурфурол каби кимёвий моддалар олишда фойдаланилади.

Республикамиз шароитида канопни ўртача ўсув даври 124-145 кун бўлиб, ўртача бир гектар ер майдонидан 100-120

центнер поя ва 4-5 центнер уруғ олиш мумкин. Утган йилларда(дунё бўйича энг юқори ҳосилдорлик) Юқори Чирчиқ туманида 200-230 центнер кўк поя олинган.

Канопнинг илдизи ўқ илдиз, кучли ривожланган бўлиб, ер сатҳига 2 м, ҳаттоки ундан ҳам чуқурроққа кириб боради. Бу нима дегани? Пахта экиладиган пайкалларга каноп алмашлаб экиш тамойилига кўра